

Otto ja Engelbrecht von Mengden Rootsi riigi teenistuses 1630.–1640. aastatel

Ilmar Tammisto*

Mainekas baltisaksa ajaloolane Ernst Seraphim on 17. sajandi Liivimaa aadli ajalugu kokkuvõtvalt kirjeldanud kui „von Mengdenite perioodi“.¹ Sellega on soovitud rõhutada nimetatud aadliperekonna rolli Liivimaa aadliomavalitsuse (sks. *Landesstaat*'i) ülesehitamise juures 17. sajandi teisel kolmandikul ja kaitsmisel Rootsi keskväimu absolutistlike reformide eest 17. sajandi lõpus. Üks keskseid elemente nii Seraphimi kui ka mitmete teiste baltisaksa ajaloolaste käsitlustes on Liivimaa aadli võitlus enda eriseisundi ja privileegide säilitamise nimel, mis tähendas paratamatut konflikti ja vastandumist riikliku keskväimuga.²

Rootsi väimu perioodi Liivimaal on lähtuvalt riiklikust provintsi poliitikast tavaks jaotada kolme faasi: aastatel 1600–1634 oli riigi eesmärgiks Liivimaa tihedam liitmine emamaaga, vahemikus 1634–1680 sellised ambitsioonid soikusid, kuid vaid selleks, et alates 1680. aastast uuesti ja varasemaga võrreldes oluliselt jõulisemalt taas päevakorrale tõusta.³ Konfliktid aadli ja keskväimu vahel leidsid eelkõige aset sajandi alguses ja lõpus ehk aegadel, mil riik oli huvitatud provintsi elukorralduse muutmisest. Neile perioodidele on keskendunud ka suurem osa uurimustest, mis Liivimaa aadli ja Rootsi keskväimu vahelisi suhteid käsitlevad.⁴

Käesolev artikkel käsitleb Liivimaa aadli ja Rootsi keskväimu suhteid „rahulikuma“ perioodil – 1630. ja 1640. aastatel, mil tulenevalt Rootsi riigi sisepoliitilistest arengutest puudus otseseks konfliktiks põhjus. Liivimaa aadli seisukohast olid nimetatud aastakümned murrangulised – olles 16. sajandi lõpus kaotanud õiguse rüütelkondlikesse institutsioonidesse

* Ilmar Tammisto (1989), Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudi doktorant, Jakobi 2, 51005 Tartu, ilmar.tammisto@gmail.com

¹ E. Seraphim. *Livländische Geschichte von der „Aufseglung“ der Lande bis zur Einverleibung in das russische Reich*, Bd. 2: Die Provinzialgeschichte bis zur Unterwerfung unter Russland. Reval, 1904, lk. 319.

² Vast kõige paremini avaldub kirjeldatud suundumus arvukates Johann Reinhold von Patkuli elule ja tegevusele pühendatud käsitlustes. Vt. nt. R. Wittram. *Patkul und der Ausbruch des Nordischen Krieges*. Göttingen, 1952; H. von Bruiningk. *Patkuliana aus dem Livländischen Hofgerichts-Archiv. – Mitteilungen aus der Livländischen Geschichte*, Bd.14, Riga, 1890; G. Mettich. *J. R. von Patkul. – Nordische Rundschau*, Bd. 3, Reval, 1885, lk. 34–55; C. Schirren. *Patkul und Leibnitz*, Riga, 1884; O. A. Wernich. *Der Livländer Joh. Reinh. von Patkul und seine Zeitgenossen*. Berlin, 1849.

³ Rootsi emamaa ja Liivimaa provintsi riigioigusliku suhte kohta vt. A. Loit. *Die baltischen Länder im schwedischen Ostseereich. – Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert*. Hrsg. von A. Loit, H. Piirimäe. (Studia Baltica Stockholmensia, 11.) Uppsala, 1993, lk. 63–81; Läänemere provintside riigioiguslik asend Rootsi suurriigis 1561–1710 (1721). – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil. Koost. E. Küng. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 8 (15).) Tartu, 2002, lk. 7–26.

⁴ Liivimaa aadli ja Rootsi keskväimu omavahelisi suhteid on enamasti uuritud osana laiematest käsitlustest, kuid eelkõige seoses reduktsiooniga leidub ka uurimusi, mis on võtnud nimetatud osapoolte suhted fookusse. Vt. nt.: A. Isberg. *Karl XI och den livländska adeln 1684-1695: studier rörande det karolinska enväldets införande i Livland*, Lund, 1953; J. Vasar. *Die Grosse Livländische Güterreduktion: die Entstehung des Konflikts zwischen Karl XI. und der livländischen Ritter- und Landschaft 1678–1684*. Tartu, 1931; Jürgen Heyde on käsitlenud Liivimaa aadli ja Rootsi keskväimu suhteid 17. sajandi esimesel poolel: J. Heyde. *Zwischen Kooperation und Konfrontation. Die Adelspolitik Polen-Litauens und Schwedens in der Provinz Livland 1561–1650. – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* 47, H. 4. Marburg, 1998, lk. 544–567.

kuuluda,⁵ formeerus kõigest 14 aastaga (1634–1648) piirkondlikest väheorganiseeritud aadli-grupeeringutest Liivimaa-ülene institutsionaliseerunud rüütelkond, mis võimaldas Liivimaa aadlil oma huve varasemaga võrreldes märksa efektiivsemalt kaitsta.⁶ Võttes vaatluse alla von Mengdenite aadliperekonna kahe nimeka liikme – kolmanda astme nõbude⁷ Otto (1596–1681)⁸ ja Engelbrehti (1587–1648) tegevuse, pakub artikkel näite sellest, kuidas riigivõim ja kohalik aadel olid võimelised mitte üksnes koos eksisteerima, vaid teatud tingimustel ka koostööd tegema. Olgugi, et aadliomavalitsuse tekkimine ja ulatus Liivimaal ei ole käesolevas uurimuses tähelepanu keskmes, võimaldab Otto ja Engelbrecht von Mengdeni riigiteenistussliku tegevuse jälgimine siiski paremini mõista ka Liivimaa rüütelkonna taasloomise tagamaid.

Liivimaa aadli suhteid Rootsi keskavõimuga on jälgitud eelkõige mõlema osapoole kirjavahetuse põhjal. Liivimaa aadel pöördus nii kollektiivsete kui ka harvematel juhtudel eraviisiliste palvekirjade ja kaebustega otse kuninga poole.⁹ Samuti leidub Rootsi riigiarhiivis Liivimaa aadlike kirjavahetust Rootsi kõrgeaadli esindajatega, mille üheks mahukamaks näiteks on Engelbrecht von Mengdeni kirjad riigikantsler Axel Oxenstiernale.¹⁰ Suurem osa aadli ja riigivõimu suhtlusest jäi kohalikule tasandile. Käesolevas uurimuses on toetunud Otto ja Engelbrecht von Mengdeni kirjavahetusele Liivi- ja Ingerimaa kindralkuberner Bengt Oxenstiernaga.¹¹ Riigivõimu suhetest Liivimaa aadliga annavad ülevaadet ka kindralkuberner kirjad kuningale,¹² viimase vastused¹³ ning Rootsi riiginõukogu protokollid.¹⁴



Mengdenite vapp. Baltisches Wappenbuch: Wappen sämtlicher, den Ritterschaften von Livland, Estland, Kurland und Oesel zugehöriger Adelsgeschlechtern, hrsg. von Carl Arvid von Klingspor, Stockholm, 1882, lk. 70.

⁵ Liivimaa rüütelkond tekkis esmakordselt juba Poola võimu perioodil, kuid saadeti 1599. aastal kuningas Sigismund III käsul laiali: E. Tärvel. Livlands statsrättliga ställning före uppgången i svenska väldet 1625. – Stat – kyrka – samhälle: den stormaktstida samhällsordningen i Sverige och Östersjöprovinserna. Stockholm, 2000, lk. 324.

⁶ Liivimaa rüütelkonna taasloomise kohta Rootsi ajal vt.: F. G. Bienemann jun. Die Begründung des livländischen Landrathscollegiums: ein Gedenkblatt zum 4. Juli 1893, Riga, 1893; G. von Krusenstjern. Die Landmarschälle und Landräte der Livländischen und der Öselschen Ritterschaft in Bildnissen. Hamburg, 1963, lk. 11–46.

⁷ Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften, Bd. 2: Genealogisches Handbuch der livländischen Ritterschaft, hrsg. vom Verband des livländischen Stammafels. Görlitz, 1943, lk. 1182.

⁸ Osad allikad pakuvad Otto von Mengdeni sünniajaks ka 1600. aastat: E. Seraphim. Livländische Geschichte, Bd. 2, lk. 319. Käesolevas uurimuses on lähtunud genealoogilise käsiraamatu (vt. viide nr. 7) andmetest.

⁹ Maanõukogu ja rüütelkond Liivimaal 1598–1693. Rootsi Riigiarhiiv (Svenska Riksarkivet, edaspidi SRA). Livonica II (edaspidi Liv II), vol. 148.

¹⁰ SRA, Oxenstierna kogumik (*Oxenstiernska samlingen*, edaspidi OS), vol. E659.

¹¹ Schreiben von Otto, Ernst und Engelbrecht von Mengden an den Generalgouverneur, RA, EAA.278.1.XVIII-6; Saksa register, Läti Rahvusarhiiv (edaspidi LVVA).7349.1.27–32.

¹² Bengt Oxenstierna kirjad kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele: SRA, Liv II, vol. 67–69.

¹³ Riigiregistratuur sisaldab kõiki kuningliku majesteedi nimel välja läinud kirjade koopiaid: SRA, riigiregistratuur (*Riksregistraturet*, edaspidi RR).

¹⁴ Rootsi riiginõukogu protokollid (*Svenska riksrådets protokoll*), hrsg. von Schwedisches Reichsarchiv. Stockholm, 1885–1920.

Otto von Mengden

„Üle kõige on üks mees, kelle tegevus ja mõjutused kõikjal selgelt tuntavad on, kelle nimega on seotud kõik ettevõtmised, kelleni on jälitatavad kõikide pingutuste alged.“ Selliselt kirjeldab Otto von Mengdeni tegevust Liivimaa rüütelkonna taasloomise juures Friedrich Gustav Bienemann noorem.¹⁵ Samas on Otto von Mengdeni tegevust Liivimaa aadli huvide edendamisel raske üle hinnata. Aastatel 1629–1648 oli ta eestkõnelejaks kõigile viiele Liivimaa aadli poolt Stockholmi lähetatud delegatsioonile ning 1643. aasta 5. jaanuaril toimunud maapäeval valiti ta esimeseks taasloodud rüütelkonna maamarssaliks.¹⁶ Samast aastast kuni oma surmani 1681 oli ta ühtlasi Liivimaa maanõunik.¹⁷ Kui Otto von Mengdeni töö Liivimaa aadliomavalitsuse ülesehitamisel on baltisaksa ajalookirjutuses võrdlemisi suurt tähelepanu pälvinud, siis vähe on teada tema suhetest ja koostööst Rootsi riigivõimu erinevate institutsioonidega.

Otto von Mengdeni enda tunnistuste kohaselt teenis ta Rootsi krooni alates 1621. aastast,¹⁸ võimalik, et ta võttis osa samal aastal loodud komissariaalkohtu tööst.¹⁹ Lisaks teenis ta 1620. aastatel Saksamaal viibivate Rootsi vägede juures.²⁰ On teada, et alates 1631. aastast juhtis Otto von Mengden Pärnu kreisi ratsateenistuskohuslaste põhjal moodustatud ratsaväeüksust²¹ ning hiljemalt 1633. aastal alustas ta tööd Koknese maakohtunikuna.²² Alates 1630. aastate keskpaigast on Otto von Mengden teinud mitmeid katseid, et veenda keskvalitsuse institutsioonide vajaduses ümber korraldada Liivimaa sõjaväelist korraldust.

Teadaolevalt esimest korda pöördus Otto von Mengden vastavasisuliste ettepanekutega kindralkuberner Bengt Oxenstierna poole 1635. aasta kevadel, vahetult enne Poolaga 1629. aastal sõlmitud Altmarki relvarahu aegumist. Mengdeni ettepanekud edastas kindralkuberner oma ettekandes 24. maist 1635 Stockholmi eestkostevalitsusele, taotledes Rootsi riigi rahalisel toel liivimaalastest koosneva ratsaüksuse loomist von Mengdeni juhtimisel, kellele tulnuks ühtlasi omistada esimese leitnandi auaste. Moodustatav üksus tulnuks liita teiste kindralkubernerite otsealluvuses olevate üksustega, millest kokku moodustunuks rügement.²³ Asjaolu, et kõnealune üksus oleks moodustatud riiklike vahendite toel ning kuulunud suurema Rootsi armee üksuse koosseisu ja alluvusse, oleks tähendanud, et tegemist oleks olnud aadlilipkonast selgelt erinevatel põhimõtetel toimiva üksusega.²⁴ Eestkostevalitsus ettepanekuid siiski heaks ei kiitnud. Leiti, et sellise üksuse värbamine läheks vastuollu seni kehtiva tavaga, mille

¹⁵ F. G. Bienemann jun. Die Begründung des livländischen Landrathscollégiums, lk. 13.

¹⁶ E. Seraphim. Livländische Geschichte, Bd. 2, lk. 319–322.

¹⁷ G. von Krusenstjern. Die Landmarschälle und Landräte der Livländischen und der Öselschen Ritterschaft in Bildnissen, lk. 49.

¹⁸ Andmed pärinevad Otto von Mengdeni mõisatega seotud revisjoniprotokollidest: E. Dunsdorfs. Actus Revisionis Livoniae 1638: Pars Latviae, Bd. II, Riga, 1938.

¹⁹ On teada, et Otto von Mengden oli hilisemal ajal komissariaalkohtu tegevusega seotud: R. Liljedahl. Svensk förvaltning i Livland 1617–1634. Uppsala, 1933, lk. 287.

²⁰ Kõnealusele seigale on Otto von Mengden pöngusalt viidanud kirjas Bengt Oxenstiernale: O. von Mengden Bengt Oxenstiernale 24.10.1641: RA, EAA.278.1.XVIII-6.

²¹ R. Liljedahl. Svensk förvaltning i Livland 1617–1634, lk. 362.

²² RA, EAA.278.1.XXII-2.

²³ Bengt Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele 24.05.1635: SRA, Liv II, vol. 67.

²⁴ Liivimaa aadlilipkonna ja ratsateenistuskohustuse kohta seni eraldi uurimused puuduvad. Üldiseks põhimõtteks, mis kehtis nii Rootsis, Soomes kui ka Läänemere provintsidel, oli et aadlilipkonna pidid välja panema, varustama ning kõikvõimalike kaasnevate kulutuste eest tasuma kõik, kellele oli maad läänistatud. Moodustatud üksuse ohvitserkonna panid paika maaomanikud ise ning aadlilipkond ei kuulunud ühegi teise armee alalise üksuse koosseisu. Margus Laidre annab ülevaate Liivimaal 17. sajandi teises pooles ratsateenistuskohustuse osas kehtinud korralduse kohta: M. Laidre. Üks hä tru ja õige sullane. Elust Rootsi sõjaväes Eesti- ja Liivimaal 1654–1700. Tartu, 1999, lk. 130–142. Rootsis ja Soomes kehtinud korralduse kohta vt.: P. Sörensson. Adeln rusttjänst och adelsfanans organisation. – Historisk tidskrift. Utg. av Svenska historiska föreningen, 42. Stockholm, 1922, lk. 105–151, 214–244.

kohaselt komplekteeriti provintsis paiknevad sõjaväeüksused provintsisist väljaspool. Ettekäändeks toodi ka moona puudus, mida värbamine võinuks kaasa tuua. Liivimaa aadli provintsi kaitsele rakendamise küsimuses nähti lahendust selles, et aadel võiks lihtsalt hoolsamini täita neile seatud ratsateenistuskohustust.²⁵

Lisaks soovile saada Rootsi armee koosseisu kuuluva sõjaväeüksuse ülemaks on teada, et Otto von Mengden pürgis 1635. aasta kevadel ka Riia lossipealiku ametisse. Säilinud on tema dateerimata pöördumine kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse poole, kus ta avaldas pettumust, et nimetatud ametikohale määrati tema asemel hoopiski Otto von Sack.²⁶

Paralleelselt tulevikuvisionide arutamisega toimus aga loomulikult ka ettevalmistuste tegemine võimaliku poolakate sissetungi takistamiseks, mille üheks osaks oli aadlilipkonna munsterdamine ja lahinguvalmidusse seadmine. Kõnealust küsimust arutasid kindralkuberner ja Otto von Mengden esmalt eraviisiliselt ning säilinud on ka rittmeisteri kirjalikud ettepanekud kindralkubernerile. Nendes on välja toodud munsterdamise toimumise soovitatav aeg, koht ning munsterdamisest teavitamise viis.²⁷ Olgugi, et sugugi mitte kõik von Mengdeni ettepanekud ei leidnud kindralkubeneri heakskiitu (näiteks oleks ettepaneku kohaselt munsterdamine pidanud aset leidma Riia läheduses, kuid viidi tegelikult läbi hoopiski Võnnus²⁸), on juba sedasorti läbirääkimiste toimumine kõnekas. Nimelt ei olnud kindralkuberneril kohustust munsterdamise väljakuulutamise asjus kohaliku aadliga konsulteerida.²⁹ 1635. aasta kevadel kardetu sai teoks sama aasta augustis, mil leidis aset Leedu vägede sissetung Liivimaale.³⁰ Vaenutegevus lõppes aga juba sama aasta septembris *status quo* taastamisega.³¹ Paraku ei ole allikate nappuse tõttu teada, kas aadlilipkonna näol oli kirjeldatud sündmuste toimumise ajal tegemist arvestatava jõuga, mis sorti ülesandeid neile määrati ning kas tegutseti iseseisvalt või mõne teise üksuse koosseisus.³²

Uuesti langes Liivimaa lõunaosa lühiajalise agressiooni ohvriks juba 1639. aasta suvel.³³ Oluline erinevus võrreldes 1635. aastaga oli asjaolu, et sedakorda tuli kallaletung nii kohalikele võimudele kui ka eestkostevalitsusele täieliku ootamatusena.³⁴ Sellega on selgitatav ka asjaolu, et ainukesed provintsis viibivad ratsaväeüksused olid kaks Liivimaa aadlilipkonna kompaniid. Hoolimata sellest, et vaenulikud väed lahkusid Liivimaalt juba mõned nädalad pärast sissetungi, käskis kindralkuberner Otto von Mengdeni ja Fabian Plateri kompaniidel võimalikult kiiresti võitlusvalmidus saavutada ning Väina jõe kaitsele liikuda.³⁵ Liivi-

²⁵ Kuninganna Kristiina eestkostevalitsus Bengt Oxenstiernale 04.06.1635: SRA, RR, vol. 185.

²⁶ Otto von Mengden kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele, dateerimata: SRA, Liv II, vol. 148. Otto von Sack määrati Riia lossipealiku ametisse 30.04.1635: SRA, RR, vol. 185.

²⁷ Otto von Mengden Bengt Oxenstiernale 19.05.1635: LVVA.7349.1.28.

²⁸ Otto von Mengden ja Fabian Plater Bengt Oxenstiernale 25.06.1635: LVVA.7349.1.28.

²⁹ Bengt Oxenstierna ametiinstruksioon nägi ette vaid kohustust aadlilipkonna munsterdamine kõigile võrdsetel alustel läbi viia: Instruksioon Bengt Bengtsson Oxenstiernale 16.10.1634: SRA, OS, vol. E516. Johan Skytte kindralkuberneriks olemise ajal, mil suhted Liivimaa aadli ja kindralkubeneri vahel olid halvad, ebaõnnestusid aadlilipkonna munsterdamised täielikult: R. Liljedahl. Svensk förvaltning i Livland 1617–1634, lk. 362–364.

³⁰ Leedu vägesid juhtis hetman Krzysztof II Radziwiłł: E. Seraphim. Livländische Geschichte, Bd. 2, lk. 335.

³¹ M. Laidre. *Domus belli: Põhjamaade Saja-aastane sõda Liivimaal 1554–1661*. Tallinn, 2015, lk 769.

³² Friedrich Gustav Bienemann noorema sõnul vallutas Liivimaa aadlilipkond Otto von Mengdeni juhtimisel 1635. aasta suvel Sunzeli kindluse, mille poolakad olid eelnevalt rootslastelt hõivanud: F. G. Bienemann jun. *Die Begründung des livländischen Landrathscollegiums*, lk. 15–16. Bienemann on siinkohal viidanud Bengt Oxenstierna Rootsi väejuhatausele saadetud ettekandele, kus on kirjeldatud Sunzeli kindluse tagasivallutamist. Ühtegi viidet aadlilipkonnale ega Otto von Mengdenile kirjas aga ei leidu: Bengt Oxenstierna Rootsi väejuhatausele 20.09.1635: LVVA.7349.1.29.

³³ Kõnealuse sõjalise aktsiooni kohta vt.: A. Seraphim. *Des Obersten Both Anschlag auf Livland (1639) und sein Zusammenhang mit der allgemeinen Politik der Zeit: ein Beitrag zur Geschichte Kurfürst Georg Wilhelms von Brandenburg*. Königsberg, 1895.

³⁴ Bengt Oxenstiernani jõudis informatsioon ootamatust kallaletungist ajal, mil ta ise Ingerimaal ringreisil viibis: Bengt Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele 04.07.1639: SRA, Liv II, vol. 68.

³⁵ Bengt Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele 18.07.1639: SRA, Liv II, vol. 68.

maa kubermanguvalitsuse arveraamatutest ilmneb, et Otto von Mengdeni aadlilipkonna kompaniile väljastati 9. oktoobril Bengt Oxenstierna korraldusel suurel hulgal varustust, millest suurema osa moodustasid vormiriietuse erinevad elemendid. Varustuse koguväärtuseks kujunes 1106 riigitaalrit.³⁶ Pärast otsese hädaohu möödumist lubas kindralkuberner küll von Mengdeni ja Plateri üksustel kodusesse naasta, kuid 1642. aastal kohustas kuninganna Kristiina eestkostevalitsus aadlilipkonna üksusi uuesti Väina jõe kaitsele asuma. Tähelepanuväärseks teeb korralduse asjaolu, et Liivimaale puudus reaalne sõjaline oht. Asjaolu, et aadlilipkonna üksusi rakendati rahuaja tingimustes ning varustati riiklikest vahenditest, oli kahtlemata kõrvalekalle üldistest normidest,³⁷ mis hägustas piiri Rootsi sõjaväe alalise üksuse ning aadlilipkonna vahel. Olgugi, et Rootsi armee ressursid olid vaadeldaval ajajärgul suunatud eelkõige Saksa aladele ning igasugune abi Liivimaa julgeoleku tagamiseks oli teretulnud, ei oleks ometi riigivõimu vaatenurgast olnud mõeldav lähetada provintsi piiri kaitseks üksust, keda ei oleks usaldatud.

Võib eeldada, et paljuski 1639. aasta sündmustest ajendatuna tegi Otto von Mengden 1640. aastal uuesti Bengt Oxenstiernale ettepaneku värbamise läbiviimiseks Liivimaal. Ettepaneku sisu sarnanes paljuski 1635. aasta omale. 18. märtsil 1640 küsis kindralkuberner kirjas kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele luba von Mengdeni plaani realiseerimiseks. Kohalike liivimaalaste värbamise peamiseks eeliseks oluks Bengt Oxenstierna sõnul oluliselt madalamad ülalpidamiskulud võrreldes provintsis viibivate Soome üksustega. Von Mengden oli kindralkubernerile lubanud, et suudaks värvata 300 ratsameest, kes oleksid 60 riigitaalri eest aastas valmis hea hobuse ja relvastusega teenistusse astuma. Kuigi seda ei ole kirjas mainitud, võib eeldada, et sarnaselt varasemale samasisulisele ettepanekule käis värbamise läbiviimisega kaasas nõudmine, et Otto von Mengdenist saaks uue üksuse juht. Eestkostevalitsus andis sama aasta 5. augustil Bengt Oxenstiernale teada, et ettepanek võetakse arutamisele. Lõplik otsus langetati alles 1642. aasta oktoobris. Selle järgi võis kõnealuseid värbamisi läbi viia ainult sel juhul, kui aadli ratsateenistuskohustusest ei piisanud kolme aadlilipkonna kompanii komplekteerimiseks.³⁸ Seega leidis taas kord aset olukord, kus kohaliku aadli ja kõrgeima Liivimaal kohapeal resideeruva keskvõimu esindaja plaanidele teha provintsi kaitse tagamiseks koostööd tõmmati riigi valitsuse tasandil pidurit. Sedakorda oli tegemist Otto von Mengdeni teadaolevalt viimase katsega moodustada liivimaalastest koosnev aadlilipkonnast sõltumatu sõjaväeüksus.

Siiski hoolimata ebaedust aadlilipkonnast sõltumatu üksuse moodustamisel näeme, et riik asus hiljemalt 1635. aastast aadlilipkonna kompaniisid enda vahendeist toetama.³⁹ Vahemikus 1635–1642 kasvasid aadlilipkonnale tehtavad riiklikud kulutused märkimisväärselt, mis väljendus selgelt rittmeistrite palkade kasvus. Kui 1635. aastal oli Otto von Mengdeni tasu rittmeistri ametikohustuste täitmise eest 88 riigitaalrit aastas, siis järgmisel aastal oli see 300,⁴⁰ 1639. aastal 702⁴¹ ning 1642. aastal 792 riigitaalrit aastas,⁴² mis tähendab 9-kordset palgakasvu 8 aasta jooksul. Sellega jõuti Liivimaal rittmeistri tasustamisel samale tasemele, mis oli käibel Rootsis ja Soomes.⁴³ Äramärkimist väärib asjaolu, et hüppeliselt tõusid Otto

³⁶ Otto von Mengdeni aadlilipkonna kompaniile on väljastatud muu hulgas 105 peakatet, 108 küünart tavalist ja 57 küünart halli riidet, nõope, värvilisi paelu ja palju muud: RA, EAA.278.1.XXII-61.973.

³⁷ Vt. viidet nr. 24.

³⁸ Kuninganna Kristiina eestkostevalitsus Bengt Oxenstiernale 10.10.1642: SRA, RR, vol. 214.

³⁹ 1632. ja 1633. aasta Liivimaa kubermanguvalitsuse arveraamatutes ei ole aadlilipkonda kui eraldi kuluartiklit välja toodud: RA, EAA.278.1.XXII-1-2.

⁴⁰ RA, EAA.278.1.XXII-5.

⁴¹ RA, EAA.278.1.XXII-8.

⁴² RA, EAA.278.1.XXII-12.

⁴³ Rootsis ja Soomes oli alates 1618. aastast aadlilipkonna rittmeistri palgaks 702 riigitaalrit aastas: P. Sörensson. Adels rusttjänst och adelsfanans organisation, lk. 240.

von Mengdenile makstavad summad 1636. ja 1639. aastal. Esimene neist järgnes vahetult Liivimaal toimunud sõjategevusele 1635. aasta suvel ning teine langes ajalisel kokku 1639. aasta suve sündmustega.

Hüppeliselt ei kasvanud aga mitte ainult rittmeistrite palgad, vaid ka aadlilipkonna kompaniidele tehtavad kogukulutused. Kui 1636. aastal kulus riigil kahe aadlilipkonna kompanii peale kokku 432 riigitaalrit (300 riigitaalrit Otto von Mengdenile ja 132 Fabian Platerile), siis alates 1638. aastast on palka hakatud maksuma ka ülejäänud ohvitseridele ja allohvitseridele, mis kasvatas palgakulu kahe kompanii peale kokku 4600 riigitaalrini.⁴⁴ Võrdluseks võib tuua näiteks Otto Wellingu tragunikompanii, mille ülalpidamine maksis aastas 2260 riigitaalrit, seega samas suurusjärgus ühe aadlilipkonna kompaniiga.⁴⁵ Kulutuste kõrgpunkt saavutati aga 1639. aastal, mil riiklikest vahenditest kulus aadlilipkonna kahe kompanii ülalpidamiseks koguni 11 615 riigitaalrit.⁴⁶ Seega võib öelda, et kuigi Otto von Mengdenil ei õnnestunud luua liivimaalastest koosnevat Rootsi armee üksust, asus riik alates 1635. aastast aadlilipkonna kompaniisid rahaliselt toetama ning alates 1638. aastast jõudis riigi osutatav tugi Rootsi sõjaväe üksustele osutatavaga samale tasemele. Teisest küljest võtsid Otto von Mengdeni ja Fabian Plateri kompaniid enda kanda selliseid ülesandeid, mis varasemalt olid kuulunud provintsis viibivate Rootsi sõjaväeüksuste pädevusse.

Otto von Mengdeni koostöö keskvoimu esindajatega ei piirdunud aga ainult sõjalise tegevusega. Vaadeldava perioodi üheks oluliseks sündmuseks oli 1638. aasta maarevisjon,⁴⁷ mille tulemused jäid Liivimaal maksustamise alusena kehtima kuni 1690. aastani. Üheks 1638. aasta revisjoni eripäraks võrreldes varasematega oli asjaolu, et revidentideks olid valdavas enamikus kohalikku päritolu sakslased.⁴⁸ Revisjonikomisjonide eesotsas olid kõik maakohunikud, nende hulgas Otto von Mengden,⁴⁹ aga ka mitmeid teisi silmapaistvaid liivimaalasi. Otto von Mengdeni vastutusalasse jäid linnusepiirkonnad Nabe (*Nabben*), Liepupe (*Pernigel*), Limbaži (*Lemsal*), Vainiži (*Wainsel*), Augstroze (*Hochrosen*) ja Straupe (*Roop*). Kõnealusesse piirkonda jäi ka üks von Mengdenile endale kuuluv mõis, mis ei takistanud kuidagi revisjoni läbiviimist ega selle protseduuri. Edgars Dunsdorfs on Otto von Mengdeni juhtimisel tegutsenud komisjoni tööle andnud kahetise hinnangu: ühest küljest küsitleti erinevalt mitmest teisest komisjonist põhjalikult talupoegi ning koguti seeläbi võrdlemisi põhjalikke andmeid, teisest küljest ei käidud kõikides revideeritud mõisates kohapeal ning esitatud adramaade hulk erines suuresti pärast revisjoni lõppu kindralkuberneri poolt kinnitatud adramaade hulgast.⁵⁰ On põhjust arvata, et pärast revisjoni toimunud adramaade arvu lõplik kinnitamine ei sündinud kindralkuberneri või tema ametnike ainuotsusena, vaid koostöös revidentide ehk kohaliku aadliga. Nimelt andis Bengt Oxenstierna 1638. aasta septembris eestkostevalitsusele teada, et asub adramaadega seotud segadust arutama „maa eeskujulikemate majapidajatega“.⁵¹ Järgmise aasta talvel avaldas ta veel kord veendumust, et revisjoni viisid läbi „kvalifitseerituimad inimesed“.⁵² Taaskord oldi Stockholmis kohaliku aadli rakendamise osas skeptilised. Juba 1636. aastal paluti Oxenstiernal revisjoni läbiviimiseks nii kaua oodata, kuni

⁴⁴ RA, EAA.278.1.XXII-7.

⁴⁵ RA, EAA.278.1.XXII-8.

⁴⁶ RA, EAA.278.1.XXII-8.

⁴⁷ 1638. aasta maarevisjoni Läti ala osas pakub põhjaliku ülevaate Edgars Dunsdorfsi uurimus: E. Dunsdorfs. *Actus Revisionis Livoniae 1638* (vt. viide nr. 18).

⁴⁸ Ü. Tarkiainen. *Maarevisjonid Eesti- ja Liivimaal Rootsi võimuperioodi alguseks*. – *Ajalooline Ajakiri* 2 (144). Tartu, 2013, lk. 170–176.

⁴⁹ Nagu espool mainitud, oli Otto von Mengden seotud 1621. aastal loodud komissariaalkohtuga, pärast viimase laialisaatmist ja maakohtute siseseadmist määrati ta maakohtuniku ametisse: R. Liljedahl. *Svensk förvaltning i Livland 1617–1634*, lk. 287.

⁵⁰ E. Dunsdorfs. *Actus Revisionis Livoniae 1638*, Bd. II, lk. 111–129.

⁵¹ Bengt Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele 23.09.1638: SRA, Liv II, vol. 67.

⁵² Bengt Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele 10.03.1639: SRA, Liv II, vol. 68.

Liivimaale saabunuks keegi Riiginõukogu liige, kes oleks kohapeal tegevust koordineerinud.⁵³ Kindralkubernerile heideti veel hiljemgi ette tema rutakust revisjoni läbiviimisel.⁵⁴ Liivimaa rüütelkonna ja eestkostevalitsuse 1643. aasta suhtlusest ilmneb, et maarevisjoni kehvades tulemustes nähti peamist süüd siiski kohalike aadlike hulgast pärit revidentide erapoolikus tegevuses.⁵⁵

Nii Otto von Mengdeni katsetes kujundada ümber Liivimaa kaitse alast korraldust kui ka tema teistes kokkupuutepunktides riigivõimudega on eristatav teatav muster. Ühelt poolt on ilmne, et aadlilipkonna rittmeister oli võitnud kindralkubeneri täieliku usalduse, mis väljendus mitmesuguste vastutusrikaste ülesannete delegerimises von Mengdenile. Teiselt poolt on aga selgelt näha, et hoolimata kõigist pingutustest ei suutnud Otto von Mengden võita kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse usaldust, kes tõkestas pääsu kõrgematele ametipostidele, nõustus kaitsealase koostööga eelkõige hädavajadusest tingituna ning oleks palju parema meelega võtnud vastu rootslaste koostatud revisjoniandmeid.

Engelbrecht von Mengden

Võrreldes Otto von Mengdeniga on Engelbrecht von Mengdeni riigiteenistuslik tegevus kindlasti pärvinud ajaloolaste suurema tähelepanu. Tema 1643. aastaks valminud Liivimaa maaõiguse kava ning tegevus aastatel 1638–1648 esmalt Liivi- ja Ingerimaa komissari ning hiljem Tartu õuekohtu asepresidendina on võrdlemisi hästi tuntud. Suures osas põhinevad need teadmised küll vaid ühel Friedrich Gustav Bienemann noorema uurimusel.⁵⁶

Kuramaal üles kasvanud ja seejärel mitmes Saksamaa ülikoolis õppinud Engelbrecht von Mengden naasis 1617. aastal Kuramaale ning asus tööle Aizputes (*Hasenpoth*) Piltene kreisi maanotarina. 1628. aastal pani ta teadmata põhjustel ameti maha ning suundus Liivimaale, lootuses leida teenistust Rootsi riigis. 1631. aasta kevadel reisis ta Kamień'i (*Kammen*), et kohtuda Gustav II Adolfiga ja paluda temalt Rootsi-Poola sõja ajal krooni valdusesse läinud Altenwoga mõisa tagastamist. Von Mengdenil oli kuningale esitada ka Johan Skytte soovituskiri, milles viimane nimetas teda koguni „Liivimaa aadli kauneimaks öieks“ (*flos et decus totius nobilitatis Livonicae*).⁵⁷ Seega näib, et Engelbrecht von Mengdenil õnnestus võrdlemisi lühikese ajaga seada sisse head suhted mehega, kes oli tuntud oma Liivimaa aadli suunal tehtud teravate väljautlemiste poolest.⁵⁸ Gustav II Adolfi 1631. aasta aprillis Johan Skyttele saadetud kirjast ilmneb, et Engelbrecht von Mengdeni tegevust saatis edu – kuningas andis korralduse kõnealune mõis von Mengdenile tagastada ning ühtlasi võimaldada tal Rootsi riigi teenistusse astuda.⁵⁹ Liivimaa kubermanguvalitsuse 1632. aasta arveraamatust ilmneb, et Engelbrecht von Mengden oli arvestatud maakohtute personali hulka ning talle oli ette

⁵³ Kuninganna Kristiina eestkostevalitsus Bengt Oxenstiernale 24.02.1636: SRA, RR, vol. 187.

⁵⁴ Kuninganna Kristiina eestkostevalitsus Bengt Oxenstiernale 03.08.1640: SRA, RR, vol. 203.

⁵⁵ Rüütelkond tõi enda 1643. aastal esitatud petisioonis välja, et nad olid teadlikud Stockholmis valitsevast arvamusest, mille kohaselt mõjutas aadli erapoolik hoiak negatiivselt revisjoni tulemusi: Liivimaa rüütelkond kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele 12.05.1643: SRA, Liv II, vol. 148.

⁵⁶ F. G. Bienemann jun. Zur Geschichte Engelbrecht v. Mengdens und seines Landrechtentwurfs. – Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1900. Riga, 1901, lk. 57–71.

⁵⁷ Samas, lk. 58–60.

⁵⁸ R. Liljedahl. Svensk förvaltning i Livland 1617–1634, lk. 535. Liivimaa aadlike 1634. aastal Stockholmis kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele üle antud palvekirjast selgub, et Johan Skytte olevat 1632. aastal liivimaalasi karmide sõnadega ähvardanud. Nimelt olevat kindralkuberner öelnud, et kuna liivimaalased olid sõjalisel teel Rootsi riigi koosseisu läinud, ei olnud neil ka õigust pidevalt riiklike maksude üle nuriseda. Kui kuningas nõnda soovinuks, võinuks ta lasta neil kõigil pead maha raiuda: Liivimaa rüütelkond kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele, dateerimata: SRA, Liv II, vol. 148.

⁵⁹ Gustav II Adolf Johan Skyttele 14.04.1631: SRA, RR, vol. 172.

nähtud 550 riigitaalri suurune aastateenistus.⁶⁰ Sama kordub 1633. aasta arveraamatu⁶¹ puhul, kuid ajavahemikus 1634–1637 ei ole Engelbrecht von Mengdenit mainitud ei arveraamatutes ega kindralkuberneri ettekannetes eestkostevalitsusele.

Uuesti on Engelbrecht von Mengdeni nimi esile kerkinud 1638. aastal, mil ta määrati kuningliku resolutsiooniga Liivi- ja Ingerimaa komissariks.⁶² Värske ametikoha instruksioon kinnitati kaks aastat hiljem, 1640. aastal. See sätestas, et komissar pidi kindralkuberneri nõustama nii vaimulikes, õiguslikes, välispoliitilistes, majanduslikes kui ka sõjaväealastes küsimustes, kusjuures viimane neist toodi esile kõige olulisema valdkonnana. Lisaks kuulus komissari ülesannete hulka kindralkuberneri palvel provintsis ringi liikumine ning selle käigus kindlustuste ja garnisonide seisukorra kontrollimine, samuti kohapeal erinevate tüliküsimuste lahendamine. Sellist sorti lähetusel viibides olid komissaril kõik riigivõimu esindamise ja täidesaatmise volitused. Instruksiooni viimases punktis määratakse kindlaks ametikohtade hierarhia Liivi- ja Ingerimaa kubermangus – olulisim ametnik oli kindralkuberner, temast järgmine Riia kuberner, seejärel Narva kuberner ning neljandana Liivi- ja Ingerimaa komissar.⁶³ Komissariks määramisega samaaegselt nimetati Engelbrecht von Mengden ka Rootsi sõjanõukogu liikmeks.⁶⁴

Üldiselt võib öelda, et Engelbrecht von Mengdenit rakendati uues ametis vastavalt vajadusele vägagi erinevate ülesannete lahendamisel. Nii viibis ta näiteks 1638. aasta septembris Tallinnas, et sõlmida viljaostu lepingut Bogislaus von Roseniga,⁶⁵ 1639. aasta sügisel Riias kindralkuberneri juures nõuandvas rollis,⁶⁶ 1640. aasta suvel Stockholmis, kus taotles eestkostevalitsuse otsust mitmes Liivimaad puudutavas küsimuses,⁶⁷ ning 1643. aastal Liivimaa lõunapiiril, et Poola saadikutega läbi rääkida Aiviekste (*Ewest*) jõe ääres asuva vaidlusaluse kindluse kuulamise küsimuses⁶⁸ – kui nimetada vaid mõned näited. Engelbrecht von Mengdeni ja Bengt Oxenstierna napist säilinud kirjavahetusest ilmneb, et komissari üheks oluliseks ülesandeks oli lisaks eelnimetatule olla ka vahendaja kohaliku aadli ja riigivõimu vahel. Näiteks kohtus Engelbrecht von Mengden 1638. aasta augustis maarevisjoni revidentidega,⁶⁹ kuulas ära nende seisukohad ning edastas need kindralkubernerile.⁷⁰ 1639. aasta suve ärevas olukorras määras kindralkuberner Engelbrecht von Mengdeni suhtlema Eestimaa aadlilipkonnaga, kellele oli antud käsk võimalikult kiiresti valmisolek saavutada ning Liivimaale liikuda.⁷¹ Uuesti puutus Liivi- ja Ingerimaa komissar eestimaalastega kokku 1640. aasta suvel Stockholmis viibides. Olgugi, et tema lähetuse eesmärk oli esindada kindralkuberneri eestkostevalitsuse ees ning saada vastus olulistele Liivimaad puudutavatele küsimustele, leidis eestkostevalitsus vajalik olevat rakendada Engelbrecht von Mengdenit Stockholmis viibivate Tallinna bürgermeistri Friedrich Willebrandti ja Tallinna rae⁷² ning Tallinna rae ja Eestimaa

⁶⁰ Samas ei ole Engelbrecht von Mengdenit välja toodud ühegi konkreetse maakohtu koosseisus, samuti ei ole eraldi nimetatud, mis ametikohta ta täitis: RA, EAA.278.1.XXII-1.

⁶¹ RA, EAA.278.1.XXII-2.

⁶² Kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse resolutsioon 10.01.1638: SRA, RR, vol. 193.

⁶³ Ametiinstruksioon Liivi- ja Ingerimaa komissarile Engelbrecht von Mengdenile 18.09.1640: SRA, RR, vol. 204

⁶⁴ F. G. Bienemann jun. Zur Geschichte Engelbrecht v. Mengdens und seines Landrechtentwurfs, lk. 62.

⁶⁵ Engelbrecht von Mengden Bengt Oxenstiernalle 07. ja 17.09.1638: EAA.278.1.XVIII-6.

⁶⁶ Bengt Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele 28.09.1639: SRA, Liv II, vol. 68.

⁶⁷ Engelbrecht von Mengdeni 24 punkti kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele 11.07.1640: SRA, Liv II, vol. 68.

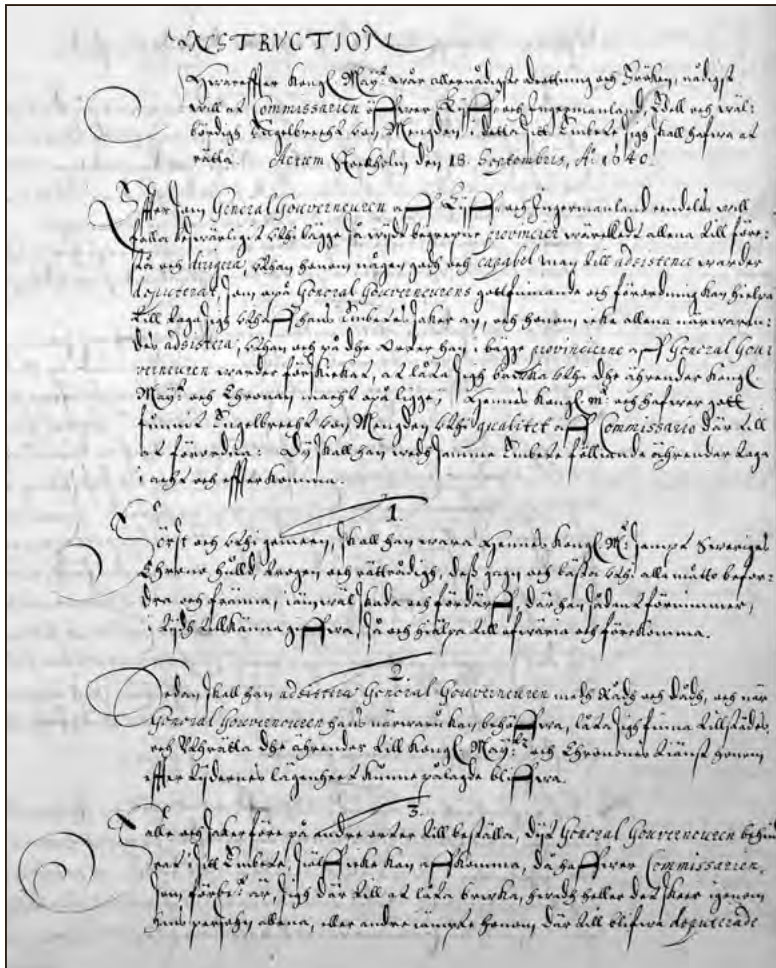
⁶⁸ Herman Wrangel kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele 1643: SRA, Liv II, vol. 70.

⁶⁹ Engelbrecht von Mengden nimetab enda kirjas kindralkubernerile maarevidente nimetusega maakohtunikud. Mäletatavasti olid kõik maakohtunikud ühtlasi ka mõne revisjonikomisjoni eesotsas, kuid oli ka selliseid revisjonikomisjone, kus maakohtunikke ei olnud. Üks võimalik selgitus on, et just maakohtunist revidendid olid aktiivsemad kui ülejäänud ning üritasid ühtlasi revisjoni kavandamisel kaasa lüüa.

⁷⁰ Engelbrecht von Mengden Bengt Oxenstiernalle 03.08.1638: RA, EAA.278.1.XVIII-8.

⁷¹ Bengt Oxenstierna Engelbrecht von Mengdenile 14.07.1639: LVVA.7349.1.29.

⁷² Svenska riksrådets protokoll VIII, 1640-1641, utgifvet af Kongl. Riks-Arkivet genom Severin Bergh. Stockholm, 1898, 21.07.1640.



Esimene lehekülg
Engelbrecht
von Mengdeni
ametiinstruktsioonist
kuupäevaga 18.9.1640.
Svenska riksarkivet,
Livonica II, vol. 628
(Instruktioner för
ämbetsmän, brev och
förordningar).

rüütelkonna⁷³ vaheliste tüliasjade lahendamisel. Samuti oli Engelbrecht von Mengden alates 1640. aastast vastutav Liivimaa aadlilipkonna kompaniide munsterdamiste läbiviimise eest.⁷⁴

Engelbrecht von Mengdeni tegemistest aastatel 1640–1643 annavad hea ülevaate tema nimetatud ajavahemikust pärinevad 27 kirja riigikantsler Axel Oxenstiernale.⁷⁵ Peamiselt on tegemist ettekannetega, mis puudutavad rohkemal või vähemal määral kõiki neid valdkondi, mida oli esile toodud Liivi- ja Ingerimaa komissari ametiinstruktsioonis.⁷⁶ Olgugi et enamasti on kirjade eesmärk riigikantsleri informeerimine nii komissari tegevusest kui ka Liivimaa üldisematest arengutest, esineb ka selliseid näiteid, kus Engelbrecht von Mengden palub Axel Oxenstierna nõusolekut või juhiseid mingite konkreetsete ülesannete täitmisel.⁷⁷

⁷³ Samas, 11.08.1640.

⁷⁴ Bengt Oxenstierna Engelbrecht von Mengdenile 09.01.1640: LVVA.7349.1.30.

⁷⁵ SRA, OS, vol. E659.

⁷⁶ Näiteks annab Engelbrecht von Mengden enda 28. detsembril 1640 riigikantslerile saadetud kirjas ülevaate nii Liivimaa aadli ratsateenistuskohustuse seisukorrast, probleemidest seoses Ingerimaa superintendendi Heinrich Stahliga kui ka olulisematest sündmustest Liivimaa naaberriikides: Engelbrecht von Mengden Axel Oxenstiernale 28.12.1640: SRA, OS, vol. E659.

⁷⁷ Näiteks palus Engelbrecht von Mengden Tallinnas viibides riigikantsleri luba korraldada ümber Eestimaa rüütelkonna ratsateenistuskohustus ja aadlilipkond: Engelbrecht von Mengden Axel Oxenstiernale 10.01.1642: SRA, OS, vol. E659.

Seega näib, et hoolimata komissari ametiinstruktsioonist, mis nägi ette vaid Liivi- ja Ingerimaa kindralkubernerite assisteerimist, oli tal võimalik ka kindralkubernerist sõltumatult tegutseda. Engelbrecht von Mengdeni ettekannetest riigikantslerile ilmneb, et Liivi- ja Ingerimaa komissar toimis muu hulgas jätkuvalt vahelülina riigivõimu ja Liivimaa aadli vahel. Juba oma esimeses ettekandes esitas ta ettepaneku korraldada Liivimaa aadli ratsateenistuskohustus Rootsisis kehtiva korralduse järgi ümber, mis oleks tähendanud ratsateenistuskohustuse suuruse sidumist läänioomaniku aastase sissetulekuga. Sealjuures ilmneb von Mengdeni kirjast, et ta on kõnealust küsimust ka ülejäänud aadliga arutanud.⁷⁸ Veelgi selgemalt edastas Liivi- ja Ingerimaa komissar Axel Oxenstiernale Liivimaa aadli meelsust 1643. aastal, mil küsimused seoses Liivimaa aadliomavalitsuse laiendamise ning Liivimaa aadli võimaliku inkorporeerimisega⁷⁹ Rootsi riiki olid muutunud aktuaalseks. Viimatinimetatuga seoses kirjutas Engelbrecht von Mengden enda ja kogu Liivimaa aadli nimel järgmist: „Sest minu mõtetesse pole ial tulnud, ning ma loodan, et ka minu kaasvendadele mitte, soovida enam kui seda, mis on antud Rootsi riigi alamatele. Seetõttu oleksime me õnnelikud inimesed, kui (Rootsi) seisused meile endi vabadused, õigused ja privileegid kinnitaksid.“⁸⁰

Lisaks Liivimaa aadli soovide vahendamisele nõustas Engelbrecht von Mengden Axel Oxenstiernat mitmetel Liivimaa aadliga seotud teemadel, millest olulisimana kerkib esile riiklike maksude ning eriti ratsateenistuskohustuse küsimus. Enim soovis riigikantsler jõuda selgusele küsimuses, kui suures ulatuses nõuti ratsateenistuskohustuse täitmist Poola võimu perioodil, mistõttu ta andis komissarile ülesande poolaaegsed aadlilipkonna munsterrollid Stockholmi saata. Kuna neist ilmnes, et poolaaegne Liivimaa aadlilipkond oli enam kui kaks korda suurem sellest, mis ta oli kirjutamise hetkel,⁸¹ pidas von Mengden vajalikuks olukorda selgitada. Ta oli seisukohal, et kirjeldatud ebavõrdsuse oli põhjustanud Rootsi läänistuspoliitika, mille tulemusel oli enamik Liivimaa maavaldusest läinud Rootsi aadlile, kellest omakorda suur osa oli seisukohal, et ratsateenistuskohustus neile ei laienenu.⁸²

Kui võib öelda, et kuni 1643. aastani oli Engelbrecht von Mengden Liivimaa aadli ja Rootsi kesk võimu institutsioonide vahendajaks vastavalt vajadusele ja nii-öelda mitteametlikult (sellist kohustust ei olnud komissari ametiinstruktsioonis mainitud), siis 1643. aastal Võnnus toimunud maapäeval Liivimaa rüütelkonna maamarssaliks nimetamisega sai Engelbrecht von Mengdenist ametlikult olulisim vahelüli kahe nimetatud osapoole vahel. Olgugi et maamarssali ametikohustused fikseeriti alles hiljem, 1647. aastal, võib eeldada, et sarnastest põhimõtetest lähtuti ka juba 1643. aastal. Nimelt olid vastavalt 1647. aasta maapäevakorraldusele maamarssali kaks olulisimat ülesannet esindada rüütelkonda ja Liivimaad suhtluses Rootsi monarhi ja kõrgemate riigiametnikega ning jälgida seda, et maapäeva otsuseid täi-

⁷⁸ Engelbrecht von Mengden Axel Oxenstiernale 28.12.1640: SRA, OS, vol. E659.

⁷⁹ Liivimaa aadli püüdlustest saavutada 1643. aastal Rootsi riigiaadli staatust vt. nt.: H. Thomson. Schweden und seine Provinzen Estland und Livland in ihrem gegenseitigen Verhältnis 1561–1710. Materialien und Betrachtungen, Schliessee, 1969, lk. 155–160; N. Ahnlund. Die Ostseeprovinzen und der Reichstag Schwedens. – Conventus primus historicorum balticorum: acta et relata. Riga, 1938, lk. 420–426.

⁸⁰ *Dan in meinen Gedanken ist niemahn kommen, hoffe auch dass von meinen Mithrüdern keiner sein wird, der ihm treuen lest im mehres zu suchen und zubegehren, als die Cronen Kinder haben, und halten davor, dass wir glücksehlige Leute sein würden, wan die Stände uns ihrer Freyheiten, Rechten und Privilegien theilhaftig machen thette:* Engelbrecht von Mengden Axel Oxenstiernale 22.01.1643: SRA, OS, vol. E659.

⁸¹ 1599. aasta munsterrolli kohaselt oli Liivimaa aadlilipkonna suuruseks 714 ratsameest, 1640. aasta suvel oli Liivimaa aadlilipkonna suuruseks 296 ratsameest: Engelbrecht von Mengdeni 24 punkti kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele 11.07.1640: SRA, Liv II, vol. 68.

⁸² Engelbrecht von Mengden Axel Oxenstiernale 01.02.1641: SRA, OS, vol. E659. Riiklike maksude ja ratsateenistuskohustuse sissenõudmine Liivimaal maid omavatel Rootsi aadlikelt oli teema, mis valmistas pidevat pahameelt nii kohalikule aadlile kui ka kindralkubernerile endale. Vt. nt. Bengt Oxenstierna kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele 18.07.1639: SRA, Liv II, vol. 68; Otto von Mengden ja Fabian Plater Bengt Oxenstiernale 25.06.1635: LVVA.7349.1.28.

detaks.⁸³ Kinnitust asjaolule, et Engelbrecht von Mengdeni senise tegevusega olid rahul nii Liivimaa aadlikud kui ka Rootsi keskväime esindajad, annab maamarssali valimise protseduur. Nimelt esitasid rüütelkonna kolm kreisi (Tartu, Pärnu ja Võnnu) igaüks ühe kandidaadi, kellest kindralkuberner nimetas endale sobivaima kandidaadi ametisse.⁸⁴

1643. aastal valmis Engelbrecht von Mengdenil Liivimaa maaõiguse kava (*Corpus Juris Livonici*).⁸⁵ Tegemist oli katsega kodifitseerida Liivimaal kehtivad õigusnormid ning saada neile ühtlasi kuninglik kinnitus. Liivimaa komissari koostatud maaõiguse kava baseerus peamiselt vanadel Liivimaa rüütliõigustel (*ritterrechten*), mida oli täiendatud saksa üldõigusega (*gemeines Recht*).⁸⁶ Von Mengdeni enda sõnul oli ta maaõiguse kava koostamisel silmas pidades ja austanud ka Rootsi krooni õiguseid Liivimaal (*jura Majestatis*).⁸⁷ Kõnealuse ettevõtmise teeb aga eriti huvitavaks asjaolu, et Engelbrecht von Mengden ei asunud maaõiguse kava mitte enda initsiatiivil koostama, vaid tegi seda Axel Oxenstierna ettepanekul.⁸⁸ Jääb selgusetuks, kas riigikantsler soovis lihtsalt saada paremat ülevaadet Liivimaal kasutusel olevatest õigusnormidest või oli selle taga siiras kavatsus anda võimalusel keskvalitsuse heakskiit Liivimaa eripärasele õiguskorraldusele. Ehkki maaõiguse kava ei kinnitatud kunagi, leidis see Liivimaa erinevates kohtuastmetes kogu ülejäänud sajandi vältel kasutust.⁸⁹

Oma elu viimasel viiel aastal (1643–1648) oli Engelbrecht von Mengden tegev Tartu õuekohtus, kus ta täitis asepresidendi ülesandeid. Liivi- ja Ingerimaa komissari jaoks ei olnud õuekohtusse üleviimine aga kaugeltki mitte ametikõrgendus. Asepresidendi ametikoht vabanes 1642. aasta juunis, misjärel Engelbrecht von Mengden teavitas riigikantslerit vajadusest leida vabanenud kohale keegi pädev isik.⁹⁰ Aasta hiljem, kui Liivimaa uueks kindralkuberneriks määrati Hermann Wrangel, nimetati ametisse uus Liivimaa komissar, rootslane Johan Månsson Silberstierna. See tähendas Engelbrecht von Mengdenile ametikoha kaotust. Kirjades Axel Oxenstiernale väljendas ta kahetsust, et tema teeneid enam kindralkubeneri nõustamisel ei vajatud, ning tegi ettepaneku, et ta määrataks Ingerimaa komissariks.⁹¹ Kuigi Tartu õuekohtu asepresidendi ametikoht oli olnud juba aasta aega vakantne, ei avaldanud Engelbrecht von Mengden kordagi soovi saada nimetatud ametikohale määratud. Hoolimata asjaolust, et von Mengden nimetati juba 1643. aasta 15. augustil Tartu õuekohtu asepresidendiks, viibis ta veel sama aasta detsembris Riias, kus ta üritas vastavalt oma endiste ametikohustustele munsterdamisi läbi viia. See viis konfliktini Riia kubeneri ja komissar Silberstiernaga, kes mõlemad andsid von Mengdenile märku, et tal oleks aeg Riias lahkuda.⁹² Võimalikke põhjuseid Engelbrecht von Mengdeni Liivimaa kubermanguvalitsusest väljatõrjumisele on mitmeid – oli see siis kartus Liivimaa aadli mõjuvõimu liigse kasvu ees, uue kindralkubeneri isiklikud eelistused nõuandjate puhul või asjaolu, et von Mengden

⁸³ G. v. Krusenstjern. Die Landmarschälle und Landräte der Livländischen und der Öselschen Ritterschaft in Bildnissen, lk. 26.

⁸⁴ Engelbrecht von Mengdeni kandidatuur seati üles Pärnu kreisi aadlike poolt: Herman Wrangel kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele, oktoober 1643: SRA, Liv II, vol. 70.

⁸⁵ Kui David Hilcheni 1599. aasta maaõiguse kava kohta ilmus 2007. aastal põhjalik käsitlus, siis Engelbrecht von Mengdeni analoogse töö kohta põhjalik ja süsteemne ülevaade veel puudub: T. Hoffmann. Der Landrechtsentwurf David Hilchens von 1599 : ein livländisches Rechtszeugnis polnischer Herrschaft. Frankfurt am Main, 2007.

⁸⁶ O. Schmidt. Zur Geschichte der Ritter und Landschaft in Livalnd. – Dorpater juristische Studien, hrsg. von Johannes Engelmann, Carl Eduard Erdmann, Woldemar von Rohland, Bd. 3. Dorpat, 1894, lk. 249.

⁸⁷ Engelbrecht von Mengden Axel Oxenstiernale 22.01.1643: SRA, OS, vol. E659.

⁸⁸ Samas. Kirjas Axel Oxenstiernale mainib von Mengden, et sai riigikantslerilt ülesande Liivimaa maaõiguse kava koostada 1640. aasta suvel, mil ta seoses ametialaste kohustustega Stockholmis viibis.

⁸⁹ A. C. Meurling. Svensk domstolsförvaltning i Livland 1634–1700. Lund, 1967, lk. 241.

⁹⁰ Engelbrecht von Mengden Axel Oxenstiernale 05.06.1642: SRA, OS, vol. E659.

⁹¹ Engelbrecht von Mengden Axel Oxenstiernale 28.06.1643: SRA, OS, vol. E659.

⁹² Engelbrecht von Mengden Axel Oxenstiernale 13.12.1643: SRA, OS, vol. E659.

oli omandatud hariduse ja pika kogemuse poolest riigiteenistuses tööpoolest suurepärase kandidaat Tartu õuekohtu asepresidendi ametikohale. Allikmaterjalide nappuse tõttu jääb nimetatud küsimus lahtiseks. Küll aga võib üpris kindlalt väita, et Engelbrecht von Mengdeni isiklik eelistus oleks olnud senisel ametikohal jätkamine.

Kokkuvõtteks

Otto ja Engelbrecht von Mengdeni riigiteenistuslik tegevus 1630.–1640. aastatel on huvitav näide sellest, kuidas ühes Rootsi suurriigi provintsis riigivõim ja kohaliku aadli kõige mõjukamad esindajad võisid ühise keele leida. Otto von Mengdeni puhul väärib kindlasti äramärkimist asjaolu, et tema ja Bengt Oxenstierna koostöö tulemusel mobiliseeriti Liivimaa aadel endisest märksa efektiivsemalt Liivimaa piiride kaitsele. Kuigi kaitse tagamist nähti ühe riigi peamise ülesandena, oli aadel olukorras, kus riik ei olnud võimeline oma ülesannet täitma, valmis abikäe ulatama. Kindlasti ei toimunud see ainuüksi riiklike sunnimeetodite rakendamise tulemusel, mille ebaefektiivsuse näideteks on Johan Skytte aegsed ebaõnnestunud aadlilipkonna munsterdamised. Olgugi et riik oli Liivimaa aadli suhtes jõupositsioonil, oli dialoog teatud tingimustes tulemuslikum kui pelk ülevalt alla käskude jagamine. Bengt Oxenstierna ja Otto von Mengdeni usalduslikud suhted riigivõimuga avaldusid ka teistes valdkondades. Siiski ei suutnud Otto von Mengden võita kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse usaldust, kes jäi tema suhtes kogu vaadeldava perioodi vältel skeptiliseks. Võimalik, et Otto von Mengdeni puhul kardeti tema huvide ja ambitsioonide liigset kaldumist Liivimaa aadli kasuks. Seevastu Engelbrecht von Mengden suutis võita nii provintsi kui ka riigi kõrgeimate võimukandjate usalduse, mis andis talle võimaluse esitada Liivimaad puudutavaid ideid otse Rootsi riigi valitsemisringkondadele ning komissarina tegutsedes ka ise Liivimaa paremale käekäigule kaasa aidata.

Mõlema isiku puhul võib nõustuda Ralph Tuchtenhageni väitega, mille kohaselt täitsid seisuste esindajad Rootsi riigi provintsid kaksikrolli – ühelt poolt olid nad riigiteenistujad ning teiselt poolt seisusliku omavalitsuse elluviijad.⁹³ Riigi seisukohast olid käesoleva artikli peategelased kahtlemata kasulikud isikud. Otto von Mengdeni juhtimisel panustas Liivimaa aadel aktiivselt Liivimaa piiride kaitsele ning Engelbrecht von Mengden sobis kõrgemas riigiteenistusse juba ainuüksi võimeka ja haritud isikuna. Lisaks oli tal ka kohaliku aadli usaldus, mistõttu tema rakendamine erinevates Liivimaa institutsioonides on igati mõisteta.

Seega näitab Otto ja Engelbrecht von Mengdeni tegevus 1630. ja 1640. aastatel, et „Liivimaa asja ajamine“ ei pidanud sugugi riiklike huvidega vastasseisus olema. Kohalikust aadlist kujunes vaadeldaval perioodil Liivimaa haldamisel riigivõimule koostööpartner ning mitte (veel) rivaal. Selles valguses on ka igati loomulik, et paralleelselt toimus järkjärguline Liivimaa rüütelkonna institutsionaliseerumine ning Liivimaa aadli üha jõulisem esileastumine Liivimaa ühiskondlikus elus. Ka selles protsessis oli Liivimaa aadli eestkõnelejal Otto ja Engelbrecht von Mengdenil määrav roll – olles enda riigiteenistusliku tegevusega Liivimaa aadli koostöövalmidust ja truudust Rootsi kroonile demonstreerinud, oli neil märksa lihtsam saada kuninglikku kinnitust aadliomavalitsuse laiendamisele. Liivimaa rüütelkonna taasloomine ja tegevus Rootsi võimu perioodil on aga juba aines uuteks uurimusteks.

⁹³ R. Tuchtenhagen. *Zentralstaat und Provinz im frühneuzeitlichen Nordosteuropa*. Wiesbaden, 2008, lk. 54. Samas väidab Tuchtenhagen, et seisuslike omavalitsuste juhtfiguurid täitsid üldjuhul madalamaid ametikohti ning olid seega keskväimu suhtes selges alluvussuhtes. Otto ning eriti Engelbrecht von Mengdeni näide seda väidet pigem ei toeta.